

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУУ

Садар өртээ хостуг **12+**

A black and white photograph showing a large pile of dark, jagged rocks or debris in the foreground. In the background, a tall, dark, rectangular structure, possibly a chimney or industrial building, stands against a light sky. Several small figures of people are visible near the base of the pile and around the structure.

Ынчалаз-даа амгы үеде, сооктар дыңзып, улуг хар чаапкан үеде безин, тайга үнүп, тоорук чыып алыр күзелдиг кижилерниң саны эвээжевейн турар. Сөөлгү таварылга декабрь 6-да Таңды кожуунга болган. 32 харлыг эр кижии тайгага аза берген. Читкен хамаатыны дилеп-тывары-биле 5 кижии база 2 техниканы ажылгаан. Аскан кижини тыпкаш, Балгазынның төп эмнелгезинге чедирген, ол ийи холун, буттарын доңуруп алганы илерээн.

Чазак Даргазы социал
четкилерде

ЧҮДҮЛГЕ БОЛГАШ ШЕРИГ АЛБАНЫ

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол эрткен неделяда "Тываэнерго" акционерлиг ниитилелдин, ол ышкаш Кызылда 55-ки даг-адыгжы бригаданың удуртукчулары-биле ужурашкан. Чазак Даргазы ужуражылга дугайында социал четкилерге бодунуң бодалдары-биле үлешкен.

"Бөгүн электри энергиязы дээш республиканың чурттакчыларына төлевирлерни чиигедир талазы-биле айтырыгны чугаалаштывыс. Бо дээрге ажилдың чүгле эгези-дир. Улаштыр бо чидиг айтырыгны Россияның Энергетика яамызынга тургузуп, улуг ажилды чорудар апаар.

Оон аңгыда, 55-ки даг-адыгжы бригаданың удуртукчулары-биле элээн каш ужуражылгаларывыстың уланчызының бир угла-

ныышкыны — буддизм, азы сарыг шажын чүдүлгезининг талалакчылары шериг албанныг тыва оолдарга чүдүп, тейлээр хүрээ тудуунуң айтырыы болду. Маңаа хамаарыштыр Россияның камгалал сайыды, бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Шойгу база деткимчени берген кижичүве. Амдыызында шериг кезээнде лама башкы оолдарның чүдүлгө талазы-биле тургустунуп келген айтырыгларынга дузаны чедирип турар. Шупту демнешип тургаш, шериг кижилерге көрдүнгөн сарыг шажын хүрээзин эде кылып, тудуп алырынга бүзүрел бар. Чаа хүрээ "Азия төвү" тураскаалдың талазындан көстүп турар оң талакы эрикниң девискээрин чараш, көрүштүг кылдыр каастап турары чугаажок".

АППАРАТ ХУРАЛЫНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

(Төнчүзү. Эгези
1-ги арында).

Сүт-Хөлде 3 чаштар өскүс арткан, аныяк өг-бүлениң эр ээзи кадайының амы-тынынга четкен. 1979 чылда төрүттүнгөн кыс кижичок болган. Буруулуг эр кижичок мурнунда херекке онаажып чорааны илерээн, өг-бүлө үчүтка тургаш, ажы-төлүн хавыртырының кырынга каш-удаа кээп турган.

Сайыттың онза демдеглээни болза, назы четпес читкен уругларның 80 хуузу тыпты бээр, 2-3 хонук дилеп-дилеп кээрге, эштериниң бажыңнарында хонуп турар боор, а улуг кижилер ону көрбүжө херекке албас, дамчытпас, полиция ажил-дамчыларының күжүн чардыктырып, херек үлгедикчилерин истээриниң орнунга артык ажил кылып турар.

Дыштаныр хүннерде «дача-ларже» үнүүшкүннерниң түңнелинде, 800 литр шынар чок арага аймаан хавырган. 25 эзирик кижичок туттурган.

Мал оорунуң саны ол-ла ортумак деңгелде, 25 баш мал читкен, 21 баш малды эгиткен.

«Малды таңмалаар айтырыгже катап эглирин дилеп турбис, оон кырындан административтиг торгаал немээр болза эки, мал тыптырга-даа, кымны чүвөл деп айтырыг база билдинмейн туруп бээр» — деп, сайыт илеткээн.

Шынар чок арага садып турар талазы-биле 30 хыналданы чоруткан, 26 административтиг протоколду тургускан, 10 тонна спирттиң изи Хакасияже кирип чыдар. Ниитизи-биле 15 тонна ажыг-суг хавыртылган.

Моон мурнунда херек үлгеткен назы четпээннер аразында 3 кижичок оор чорук болгаш үптээшкин кылгаш туттурган. 71 ада-ие ажы-төлүн хайгаарап, карактавааны дээш торгаалга онаашкан. 4 чаштарны ада-иези кышкы үеде печказын таптыг

көрбейн, эртежи дуглап каанындан, хоралыг ышка уругларның угарлааны илереттинген.

Кызылда социал төптен 14-15 харлыг уруглар дескенин башкылары чүгле 1 хонганда полицияга дамчыткан, шупту уруглар кан кадык тыптып келген.

ОРУК ОЗАЛ- ОНДАКТАРЫ

Кызылга болган автоаварияларның түңнелинде, Кызылда 1 кижичок болган, 4 кижичок кемдээн. 78 чолаачы автомашина башкарар эргезин казыттырган, 50 эзирик чолаачыларны туткан.

«Дыштаныр хүннерде рейдлер үезинде, албан-биле 4-5 хире чурум үрээшкиннери илерээр, ажил хүннеринде ийи катап хөй, 9-10 чедир эзирик чолаачылар туттурар» — деп, иштики херектер сайыды илеткээн.

«Социал четкилерде чоннуң салып турар айтырыглары — шынар чок спирттен кылган араганы ажы-биле узуткаары болуп турар. Ону канчап узуткаары? Чижээ, хавырткан 10 тонна спирт долгандыр хөй артык чугаалар, шуугаазын көвүдээн» — деп, Чазак Даргазынын айтырыгына иштики херектер сайыдының харыылааны: «Хоой-луёузаар тускай комиссия шиптирни хүлээп алыр, херек болза, журналистерни чалааш, видеога тырттырбышаан, көргүзүп болур бис».

Шолбан Кара-оол кем-херек үлгедииш-кинериниң дугайында айтырыгларны доозуп тура, соталыг телефоннар дугайында аңгы сагындырып, удуртукчуларга аныктар болгаш сургуулдар аразында суртаал ажилын күштелдирерин чагаан: «Бо херек үлгедиишкенин көөрге аар эвес ышкаш, амгы

үеде соталыг телефон өрттээ 10 000 рубльден аар болганындан 7 чылга кеземче херээнге онаажы орукка чыдырда тып алга безин кедизинде айыыл разыг, чигзинчиг байдал варжып болурун медресе болур ужурулуг».

ТУДУГ

ОБЪЕКТИЛЕР

Республикада 286 т. 6 млрд. рубльди мөө удавас ажылгалга кирип тудугларның саны — 75 тургузуп турар.

Өөредилге яамызы 26 луг: школалар, уруглар, спортчу шөлдер, ол аразында Кызылдың с талакы эринде чаа школут), Ак-Эрик (176 олут), тар сады болгаш кожуу уруглар садтарына 17 не тудуглар кирип турар, 13 объектилер бо чылын ажга кирер.

Культура яамызы 8 т. көдээ суурларда культулары болгаш Кызылда 22 рубль өртектиг Аныктар ол ышкаш Спорт яамызы улуг тудуг объектизи — Ка суурда спорт-культура хамааржыр.

Хурал үезинде четкиден келген айтырыглар болгаш харыылар

Алдынай Хертек: Мен 4 ажы-төлдүг мен. Кызылга чүгле 10 өг-бүлөгө халас хөмүрнү берген деп тайылбырлады. Кызыл дээрге улуг хоорай-дыр, 10 кижичок дээрге эвээш-тир.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы: Алдынай Хертек, өскерлишкүннер кирип тургаш, чедип алганыыс ол-дур. 2020 чылда өг-бүлелерниң санын улгаттырамын көөр бис.

Чаян Ооржак: Инвалидтерге хөмүр дээш кандыг чиигелделер көрдүнгенил?

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы: Чаян Ооржак, инвалидтерге хамаарыштыр одаар хөмүр, чырык дээш чиигелделер чыл санында бар. А «Социал» телевилел ёзуугаар 4-5 ажы-төлдүг база орулгазы эвээш өг-бүлелерге көрдүнгөн хөмүрнү берип турар.

Айлуна Лама: ТР-ниң тарифтер талазы-биле албан черинге чедип келгеш, хөмүр дугайында тодаргай харыыны ап болур силер (хөмүр садып алган квитанциязын ап алыр).

Раиса Монгуш: Экии, Шолбан Валерьевич. Мээң дуңмам 1-ги бөлүктүң инвалиди. Бажың оочурунга тургузуп каан бис. Айтырып чедеримге, инвалидтерге бажың көрдүмзүн, чүгле бустур четкен бажыңнарлыг чурттакчыларны көжүрүп турар деп хары берген. Түр үеде чурттаар бажың дээш, билдиришкүн бижээн мен, бир ай болгаш айтырамынга, харыызы чок, мээң бижээн билдиришкүнүм безин тывылбаан, тып алгаш,

долгаар бис дээш, ам-даа долгавады. Тода харыдан бээрин диледим.

Сайхо Монгуш: ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы мындыг хары берген, инвалидтерге бажың туттунары көрдүмзүн, чиигелделег субсидия алыр даңзыже кирбээн. Ол үеде Чазакта билдиришкүнниң улусту дорт кириптер дээрге кожуунуң даңзызында база чок. Чазактың харыызы, кожуунда кирип бижидилгелиг болганда, чурттап турар чериниң аайы-биле алыр дээш, чугжуп турганы-биле, кожуунуң Москваже кириген даңзызынче кирбээн, холувуста ол бижиктер бар, немей кириериниң аргазы бар бе деп айтырып турган, харыызы сураг.

Айдаш Ховалыг: Сылдыс, «Дар» дача ниитилелиниң даргазы С.К.Саттың дыңнатканы-биле, трансформаторну септеп кылыры-биле чырык пятница хүнүнге чедир болбас.

Зоя Балчий: Даштын кышкы соок үеде, Каа-Хем суурда чырыкты чүге өжүрүп турарыл, чурттакчыларга чырык кажан доктаамал хып турар алаарыл?

Зоя Балчий: Мен бодаарымга, школаларда телефон оорлажыр чорукка удур кандыг-даа хемчег алдынмайн турар.

Айлана Бижи: Зоя, бо херекке хамаарыштыр тайылбырларыыс болза, 9-ку класстың өөреникчизи телефонун спорт залга, уштунар өрээлге, чидирип алган. Кайда-даа видеокамералар салдырган, оон то-

дазы-биле көстүп турар, спорт залга, уштунар өрээлге 9 класстарның соонда 6 класстың өөреникчилери геннер. Бо талазы-биле башкылар, ада-иелер аразы чугаалашкан соонда, 9 класстың өөреникчилери, цияга билдиришкүнни бижээннер. Назы четпесте үчүдунда бо өөреникчилер кирбейн турар. Шко психолог башкының киржилгези-биле ажык чүг чоруткан.

Каа-Хем суурнун чагыргазы: Экии! Каа-Хем суу девискээринде электри четкизин кылыры-биле рыкты өжүрүп турар чылдагааны ол. Бо талазы- «Россияның четкилери» сайтыда хүннүн-не тайыл лап бижип турар, оон номчуп, таныжып ап болур.

ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы: школаларда телефон оорлаар болгаш айыыл чоруктуң кижизидилге талазы-биле хемчеглери хү не болуп турар. Ол ышкаш ада-иелер-биле ажилды чорудуп келген. Яамы өөредилге талазы-биле а черлерин эвес, бүгү чонну хайгааралга ап, тода харылап турар.

Чечен Оюн: Хүндүскүнүң мендизи-биле! ниң Көдээ ажыл-агый яамызы Тываның бар будурукчулериниң сүт дээш субсидия акшазын теле турар.

ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы: Чечен Оюн дээш субсидия акшазы 2019 чылда көрдүнгени-биле ниң бюджет-биле долузу-биле төлеттинген.

Сибирьниң көдээ ажил-агый шуулганындан

ХАКАСИЯДА ЧИҢГЕ-ТАРАА

Ноябрь айның төнчүзүнде кожавыс Хакас республикага Сибирьниң көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлериңиң шуулганы болуп эрткен. Абакан хоорайга үш дугаар чыл улай эртип турар шуулганга Москва, Санкт-Петербург, Красноярск крайдан болгаш ооң чоок-кавы хоорай, суурларындан аалчылар келген. Сибирьниң регионнары чыл санында көдээ ишчилерниң бо чыыжыга киржи, боттарының бүдүргөн барааннарын делгеп, садып чаңчыга берген. Делгелгеде янзы-бүрү аъш-чем аймаа болгаш көдээ ажил-агый угланышкынныг бүдүрүлгелер боттарының кылып турар барааннарын делгеп салырындан аңгыда, келген чонга канчаар кылып, белеткээрин делгереңгей кылдыр тайылбырлап бергени солун болгаш ажыктыг болган.

Тываны төлээп, Улуг-Хем кожуунуң Ийи-Тал сумузундан «Чиңге-тараа» биче бүдүрүлгө барып кир-

жип, тываларның национал аъш-чемин сибиржилерге со-нуургатканнар. ТР-ниң Херээ-женнер эвилелиниң кижигүнү

Чойганмаа Куулар, Ийи-Талда «Хорлуу» улусчу чаңчылдар клувунуң удуртукчузу Инга Сүрүң-оол, ооң кижигүннери Светлана Болат-оол, Мира Кыргыс база «Арбай-Хоор» бөлүүнүң артистери, Улуг-Хем кожуундан «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» губернатор төлөвилелиниң киржикчизи аныяк малчын Айдысмаа Шалган көдээ ажил-агый шуулганынга киришкеш келгенер. Тыва чоннуң тарааны канчаар хооруп, соктап чораан ажилын арга-дуржулгалыг кижилерниң бирээзи Инга Монгушова Сүрүң-оол көргүскөн. Оон аңгыда, тыва национал аъш-чемнерниң дээ-жизин шуптузун делгеп, чонга тайылбырлап көргүскөннер. Ылаңгыя, Сибирь регионунда чурттап чоруур орус чон сүттен шиме арагазын тывалар канчаар кылып турарын удаа-дараа сонуургап, айтырып турган.

Улуг-хемчилер тыва хөгжүм херекселдериниң бирээзи кеңгирге дугайында база тайылбырлаан, «Арбай-Хоор» аас чогаал бөлүү ыры-шоорну бараалгатканнар. Ол аразында Тывадан барган делегацияны КТРК «Хакасия»-ның телевидение ажилдакчылары тырттырып ап, интервьюну алган. «Саян сыннарын алып, мындыг хевирлиг чыыштарга киржирге солун болгаш ажыктыг-дыр. Кожа чыдар регионнарың ажил-агыйы база сонуурган-

чыг, амгы үениң чаа аргала-рын база көрүп, билип алырга, эки чүве-дир. Келир чылын Голландияга болур делгелге-ге киржири-биле амдыгааш-тан эгелеп белеткенип турар бис» – деп, Чойганмаа Куулар онзалап демдегледі.

– Делгелгеге национал аъш-чемни улуг-бичии чон катап-катап амзап, сонуургап турган. Көдээде мал тудуп турар, тараа тарып чоруур улуска ажыктыг, өөредиглиг шуулган болду. Чиңге-тарааны канчаар кылып, белеткээрин тайылбырлап, көргүстүм. Моон-даа соңгаар, көдээ ажил-агый шуулганындан чыда калбайн, киржип турар деп түңнелге келдим – дээрзин Инга Сүрүң-оол чугаалады.

Шуулганың түңнел кезээнде, Сибирьниң болгаш Хакасияның удуртукчулары Тываның төлээлерин онзалап демдегледі, 3-кү чергениң хүндүлел бижин тыпсып, шаңнап-мактааны өөрүнчүг болган. Келир чылдың март айда Голландияга эртер делегей чергелиг шуулганга Россияны төлээп, улуг-хемчилер айттаныптарлар. Уйгучок Улуг-Хемниң төлээлериниң октябрь айда эрткен республика чергелиг «Тараа дою» шуулганга тиилээш, Абаканга база мурнакчылар одуруунче киргенин онзалап, демдеглээри чугула.

Ася ТҮЛҮШ.

Чуруктарны хуу архивтен алган.

Кожууннардан медээлер

ГУБЕРНАТОР ТӨЛӨВИЛЕДЕРИ

Өвүр кожуунуң девискээринде аныяк болгаш хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге детик-мче болур «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» болгаш «Инек – чемгерикчи малым» губернатор төлөвилелдери чедишкенин боттанып турар.

Ооң көскү чижээ, Хандагайты сумузунда «Инек – чемгерикчи малым» деп төлөвилелдин бир дугаар киржикчилери Монгуштарның өг-бүлөзиниң 2016 чылда алган бызаалыг инээ сес баш чедир өскөн. 2020 чылда база-ла чаңчыл болган ук төлөвилелдерге киржир өг-бүлелерни Хандагайты сумузунуң чон хуралыга бир дем-биле соңгуп, бадылаан.

ШКОЛА АВТОБУЗУ

Шагаан-Арыгының №2 школында колдуунда хоорайның 6, 7, 8 дугаар микрорайоннарда чурттап турар ажы-төл өөренип турар. Школаның автобузу (11 олуттуг «УАЗ» автомашина) ыракта чурттап турар уругларны школаже чедирип турарының дугайында ада-иениң дилээн өөренип көргөш, школаның удуртукчулары декабрь 2-ден эгелеп школачыларны аай-дедир аргыштырар автобустуң маршрудун ажиткан. Школаларның автомашиназынга хоорай иштинге өөреникчилерни дажылгаарына кывар-чаар материалдарже акша-хөреңги көрдүмзүн болур. Чүгле чаңгыс хүн айыттыг маршрут езугаар чоруурга 7 литр чарыгдал үнүп турар. Амдыызында бүгү чарыгдалдарны школа боттары дуглап, өөреникчилерни халас аргыштырып эгелээн. Хүннүң-не бензин чарыгдалынче акша тыптыры берге, ынчангаш чоорту ада-иелер-биле сүмелешкеш, айда төлээр өрттөн тургузуп алырын дугурушкан.

Гимназияның автобузу эрткен чылдан тура, маршрутту тургузуп, өөреникчилерни төлөвилериг чедирип турар. Хайыракан ортумак школы база төлөвилериг маршрутту ажиткан.

Моон соңгаар сооктар улам күштөлир. Ынчангаш хоорай чагыргазы база эрткен чылгы арга-дуржулганы уламчылап, хоорай иштинге чорумалдар аай-дедир аргыштырар маршрутту бо хүннерде ажилдадыптарынга идегээр апар.

ДЕКАБРЬДА БОЛУР КОЛ ХЕМЧЕГЛЕР

Декабрь 13-те, 10.00 шакта — Россия Федерациязының Тыва Республикада Социал амгаладылга фондузунуң регионалдыг сал-быры — Күрүне албан чериниң тургустун-анындан бээр 25 чыл юбилейи («Азимут» аалчылар бажыңының хуралдаар залы);

Декабрь 13-те 10.00 шакта — Тываның улустуң чогаалчызы К-Э.К. Кудажының 90 арлаанынга тураскааткан чогаалчылар ара-нынга республика чергелиг «Черимге ынаам»

деп мөөрей (Ийи-Тал суурнуң Көдээ культура бажыңы);

Декабрь 13-те 13.00 шакта — «Тываның агроулетпүр техникуму» тургустунганындан бээр 65 чыл юбилейи (Балгазын суур);

Декабрь 14-тен 15-ке чедир — «Новогодние стрелы» ча адарының талазы-биле республика маргылдаазы (Бай-Хаак суурнуң спорт өргээзи);

Декабрь 15-те 10.00 шакта — Россия

Федерациязының Конституция хүнүнге бол-гаш Е.В. Черногивовтуң адынга тураскааткан пауэрлифтингге база чыдып алгаш штанга көдүрер талазы-биле Тыва Республиканың бирги чери база команда аайы-биле чемпио-нады (И. Ярыгин аттыг спортчу комплекс);

Декабрь 15-те 15.00 шакта — Россияда Театр чылының хаашкынынга тураскааткан байырлыг концерт (В.Көк-оол аттыг Нацио-нал хөгжүм-шии театры).

Эмчиниң сүмези

ТААКПЫНЫҢ ДИШТЕРГЕ САЛДАРЫ

Кижиниң арын-шыра-йын чараш аккыр өңүг кадык болгаш быжыг диштер каастап чоруур. Ындыг-даа бол, кадыкшылга хоралыг чаңчылдарның уржуундан диштер үрелип эгелээр.

Чыл-чылы-биле таакпылар кижилерниң диштериниң чайырының өңү карарып, үрелиринден аңгыда, хөй-ле аас иштиниң аарыгларын ты-вылдырар.

Таакпының диштерге чедир-ип турар салдарын шинчилеп турар Бүгү-делегийниң стоматология академиязы таакпычының он чыл болгаш-ла, ийи джи дөзүндөн турлуп азы тоглап каарын бадыткаан.

Таакпының диштерге ба-гай салдарының дугайында республиканың диш эмнел-гезиниң дээди категорияның диш эмчизи-пародонтолог Марина Петрова номчукчуларга таныш-тырды. Ол бо чылын "Тергил диш эмчизи" деп атка төлөп-тиг болган. Республиканың диш эмнелгезинде арга-дуржулгазы улуг пародонтолог эмчи аарыг кижиниң баштайгы байдалын шинчилээн соонда, диштерни чаа технологиялар, материал-

дар-биле эмнеп, агартып, диш-тер хуула бээр, бүүлезин, ша-зын чинээр, дажын аштаар, аас иштинге янзы-бүрү оюлганнар, кемдээшкннер тыптып кээр, эмнээр дээш өске-даа эмчи дузазын чедирип турар.

Таакпылап турар үеде аас иштинче таакпының изиг ыжы-биле никотин, углеродтуң ажыг амданы, синиль кислотазы, чук, метан дээш оон-даа өске бүдүмелдер кирип турар болур. Таакпының тургузуунче кирип турар үстер оя чип кире бээр күштүг болгаш диштиң чайырын долузу-биле тиглендирер. Бедик температура диштиң чайырын үрегдеп, шаралыг картының хууларын күштелдирип, аас иштинге ажыктыг микроорга-низмдерин унуткаар. Таакпыны аас иштинге шаралыг картын оя чип, "кургадап" турар. Бо дээр-ге чүгө эге салдары-дыр.

Никотин диш шазының да-мырларының хан эргилдезин баксырадыр. Ооң уржуундан диш шазы бичилеп кадар, диштерниң дазылдары көстүп эгелээр. Чоорту таакпычыга хоочураан гингивит, дараазында пародонтоз аарыглары тыптыр. Олар диштерниң дажын чыл-

чылы-биле кадыдыр чып алган болур. А ону үезинде эмневес болза, кадык, быжыг диштер дөзүндөн турлуп, тоглап калыр.

Таакпы ыжындан диштиң шазы кызып, ону чуурга ханзы-раар болур. Аастан үнүп турар багай чыттан аңгыда, диштерниң өңү саргарып, хоралыг бак-терия-биле шыптыган чуга карттыг апаар. Ооң уржуундан хоралыг микроорганизмдер өзүп көвүдээр.

Таакпычылар диш эмнелге-зинден ыравас, ооң доктаамал пациентилери болур. Чүге дизе, оларның багай чаңчылы кариес,

пульпит, гингивит, пародон-тит, пародонтоз дээш өске-даа аарыгларын тывылдырар. Бирги ээлчегде, хөй чылдарда ажыг ышты эки тура-биле өкпезинче кирип тынып чоруур "хоочун" стажыг таакпычыларның диш-тери үрелип турар. Дазылы арткан азы эмнедир арга чок диштерни турдурга, ооң орнун-га кылымал диштер салдыртыр апаар. А ол дээр-ге артык акша-хөреңги чарыгдалы дээрзи бил-дингир. Ооң-биле чергелештир, саргара берген диштерни ашта-дып, агартырының өртек-үнези база эвээш эвес. Диштерниң

даштарын чыл-чылы-би-байн, дөзүндөн турлуп, ырын манавайн, багай чаң ойталап, пародонтолог өй-шаанда дуза дилеп ч дээр.

Диш аары – эң непе аарыгларның бирээзи. Багай чаңчылдан-лап, эртен, кезээ диш хуннүң дүрүмү кылдыр күүседип, чылда 2 ката эмчизинге хынадып ап күзенчиг.

Озерченма ХОВ

Чурук

архивтен

Республиканың №1 эмнел-гезиниң неврология салбы-рында "Целлекс" деп чаа эмни аарыг кижилер эмнээр-ринге ажыглаарының шин-чилелдерин эрттирип турар деп дыңнааш, салбырның эргелекчизи, регионнуң да-мырлар төвүнүн удуртукчу-зу, медицина эртемнериниң доктору Херелмаа Монгушка ужуражып, чугаалаштым.

— Херелмаа Дагбаевна, рес-публиканың №1 эмнелгезинде аарыгларын эмнээриниң чаа-чаа аргаларын шингээдиң ап, база медицина шинчилелдерин эрттирип турарын солун-сеткүүлдер, телевидение, ин-тернет дамчыштыр билеп ап турар бис. Тываның улуг эм-нелгезинде эртемден эмчилер каш кижил?

— Эртемден эмчилер элээн хөй бис. Медицина эртемнериниң кандидаттары он беш эмчи, медицина эртемнериниң док-тору бир эмчи. Бистиң эмнел-

геде эртем чөвүлели ажилдап, эртем-шинчилел ажилдарын аңгы-аңгы угланышкыннарга башкарып турар.

Улуг өөрүшкү-биле силерге дыңнадыр чүүлүм — Россияның улуг хоорайларының эмнелге-леринде чорудуп турар шин-чилел ажилдарына бистиң эмнелгевистиң киржир арга-лыг болганы. "Целлекс" деп чаа эмни инсульттуң, азы баш мээзиниң дамырларының аарыгларын эмнээринге салда-рын Москва, Санкт-Петербург, Новосибирск, Красноярск дээш өске-даа сес хоорайларның эм-нелгелеринде чорудуп турар. Ол эмнелгелерниң аразынче бистиң эмнелгевис база кирген. Шин-чилел ажилдарын бо чылдың ноябрь айдан эгелей бердивис.

Республиканың №1 эмнелгезинде

ЭКИ ШЫНАРЛЫГ ЭМ

Инсульт, бөдүүнү-биле чу-гаалаарга, баш мээзинче хан чүгүрген болза, ол аарыгны эмнээринге эмчилер аңгы-аңгы эмнерни ажыглап турар болгай. Кандыг эмни ажыглаары аарыг кандыг янзылыг болганындан ха-мааржыр. Ол эмнерниң аразында Россияга бүдүргөн "Целлекс" деп эм база бар. Шинчилелдерниң көргүскени-биле алырга, мээ-зинче хан чүгүрген аарыг кижилерни "Целлекс"-биле эмнээр, оларның миннип кээри, чугаа-лап эгелээр дээш кадының өске-даа көргүзүглери черле элээн дүрген экижиер бол-ган. "Целлестин" составын-да бар бүдүмелдер инсуль-ту эмнээринге эки салдарлыг дээрзи шинчилелдерниң түң-нелдеринден илдең. Ооң чылда-

гаанын эртемденнер улам хан-дыр тодарадып, шинчилелдерни улаштыр чорудуп турар.

— Бо чаа эм-биле аарыг кижилерни эмнээрде, оларның боттарына азы чоок кижиле-ринге ол дугайында дыңнадып каар силер ыйнаан?

— Ийе. Бо эмни чурттуң ап-тека четкизин таварты садып турар. Ону ампулаларга кудуп каан боор. Даштындан көөрге, өңү суг ышкыш, шоолуг-ла суук эвес. Эмни кеш адаанче сыкыр-тып, аарыг кижини эмнээр.

Бистиң дамырлар төвүнче хуннүң-не инсульттуг 4-5 кижилер-дир. Инсульттаан 10 кижиниң 2-3 хирези инвалид апаар. Ынчангаш "Целлекс" деп эмниң шынарларын, аарыгга ооң эки салдарын бистиң эмнелгеде

шинчилеп турары рес-публиканың агаар-бойдузу Тываның агаар-бойдузу болгаш, хан базышкыны хан дамырлары аарыг ки-звээш эвес болгай.

— Инсульт азы баш мээзиниң хан дамырының аарыг камгаланыңар, эмчи шинчилелдерин алыңар деп, эмчилер бистиң боттарымызга массалыг информация сектерин-даа дамчытканга тайылбырлап туралар. Ажыл-ишке, амыд чуртталганың хун бүрүдүмүң алыскаш, оларның сөс-домаан белең тоор бис. Инсульт демдектер дыг боор чүвөл?

— Баштайгы демде-мындыг. Бир эвес кым-бир инсульттаар деп барган болза, эрни биле чаагы эмчиге холунуң улуг-салаазы четтинмес, чугаазы былбыл апаар. Инсульттаарын башкаш, эмнелгеге чеде берип кижини эмчилер баштай э деп бодаан таварылга бези-зылга болган. Кым-бир ки-инсульттаар деп барганын кагзыңарза, ону чыттыр шимчетпейн, дүрген-не эл-геже дыңнатканы дээр.

Хан базышкыны улуг кижилер эмчилерниң башка берген эмнерин доктаамал оларның арга-сүмелерин чорааны дээр.

— Шинчилел ажилдар чедишкннерни "Шынар" номчукчуларының мурдан күзеп каарын чөпшө көрүңер.

— Четтирдим.

Шаңгыр-оол МОН чугаалап

№ 9 гимназияның юбилейинге

ШКОЛАВЫС 30 ХАРЛААН

Кызыл хоорайывыстың он алды школаларының арасында 9 дугаарлыг гимназия бо 2019 чылда тургустунуп ажыттынгандан бээр 30 чыл оюн уткуп турар. 30 чылдар дургузунда гимназиявыстың сайзыралы дээш хөй санныг аныяк-даа, дуржулгалыг-даа башкылар шудургу ажылдап келген.

1989 чылдан бээр гимназиявыста тускай өөредилге-кижизидилге төптери тургустунган: Улусчу ужулгар төвү (1992); Немелде өөредилгениң төвү (1995); Уруглар театры «Тос-карак» (2003); «Саянның чаңгызы» деп чечен чогаал клуву (1996); Аныяк журналист студиясы (2009).

Өөредилге-кижизидилге ажы-тынга чаартыкчы-шенелде программалары-биле ажылдап, чогаалчы дилээшкннерже башкылар коллективин углап-баштап, 1991 чылдан эгелеп, 20 ажыг чыл гимназияны удуртуп келген Россия Федерациязының алдарлыг, Тыва Республиканың улустуң башкызы Дөмүр-оол Валентина Бүдүрковнаны чоргаарал-биле адаар бис.

Чаштанчыдан чалбыыш үнер дээр. Улусчу педагогиканы школаның коллективинде ажылдааш, чогаалдыкчы чартылгаларны боттандырып, кеништининде ажылдаан. Ол чылдарда школавыс янзы-бүрү конкурс-көрүлдөлөргө киржип, тускай деңгелге төлөптүг болган бис. 1997 чылдан эгелеп, 2003 чылга чедир доктаамал, 2012 чылда «Чылдың школасы», 2004 чылда «Чүс чылдың школасы», 2009 чылда «Российгй деңгелдиг школа» болганы улуг өөрүшкү, тилелге. База ол ышкаш 2006-2008 чылдарда Гимназиявыс Россия деңгелинге «Өөредилге» деп мурнады хөгжүдөр национал телевиделде конкурсузунга ийи дугаар дугаарлыг болган.

Кайы-даа школа доозукчуларынга чоргаарланыр. Гимназияны тергип, кончук эки демдектерлиг доосканнарның саны: алдын медаль-биле – 21, мөңгүн медаль-биле – 41. Дээди өөредилге черлерин доозуп алгаш, эртем адын камгалап алган доозукчуларыныска чоргаарланыр бис: социология эртемниң кандидаты Ооржак (Тензин) Бүдүр-оол Мочак-Хааевна; медицина эртемниң кандидаты, эмчи Ипполит Инна Май-ооловна; математика эртемниң кандидаты Эмил Эмил-Эрес-оолович; эртем адын камгалаарыга белеткенип ажылдап турарлар: Москвада ажылдап турар ине-биле эмнээр терапевт эмчи Азият Монгуш, Тываның Арбитраж судунда судья Андрей Оюн, Айлана Чалбак, Айдаш Сади.

Удуртукчу ажылдарда чедишкнниң иженип чоруур доозукчуларыныска чоргаарал-биле ол болур: Тываның Спорт олаш аныяктар яамызында олашчы сайыт Биче-оол Буян-Иванович, Тывахалыска-оол уруг адырның удуртукчу Хертек Сыдыс Орлановна, Тыва Республиканың Чазааның парладында Дартай Ачыты, Тываның культура, уран чүүл адырда: Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрында Аржаана

Стал-оол (Куулар), Тываның ойнаар-кыстар театрының директору Саян Монгуш, ыраажылар Белекмаа, Саян Дембирел. Гимназияны аңгы-аңгы чылдарда дооскаш, делегей чергелиг улуг маргылдааларга чедишкнниң киржип чоруур спортчуларыныс, мөгелеривис: Соном Соян, Куулар Начын, Ондар Кайгал-оол, Мортуй-оол Менги, Дондук-оол Хуреш-оол, Казырык Сайын. Эртен өөредилге чылында чедишкнниң болган өөреникчилеривис: самбога – Серээ Алдын-Херел, Монгуш Дензин; сумога – Болат Буянды, Хомушку Начын, Сарыглар Самир, Оюн Дамдын; хүрешке – Сат Найдан, Монгуш Ай-Хаан; чиик атлетикага – Калинин-оол Чодураа.

Онзагай болгаш ховар мергежилдиг ажылдап чораан доозукчуларыныска сактып адаалы: Москвага «Тодес» балет бөлүмүн элзэн каш чылдарда ажылдап турган, амгы үеде 16 дугаар лицейниң хореограф башкызы Монгуш Мерген; Улан-Батор хоорайның университетин дооскаш, «Тыва биле Моол Республиканың кады ажылда-жылгазы» хөй-ниити организациязының президентизи Ольга Ворона; Москвага ажылдап эгелеп, ам төрзэн Кызыл хоорайында чонну ине-биле эмнеп турар терапевт Азият Монгуш, Москвада улустарның найыралы университетинде ажылдап турар телеоператор Данзын-оол Арбай болгаш өскелер-даа.

Солун-оол Монгуш школавыстың кайгамчык уран-талантылыг, ыраажы, чечен-мерген доозукчусу, дээди эртемниг тыва дыл башкызы огулус чүгө төрөл-дөргүлүнүн эвес, ол үеде школага ажылдап, өөренип турган башкылар, өөреникчилерин, хөй санныг мөгейкилеринин сагыш-сеткилинде аныяк болуп сактышында арткан. Чечен дайынынга эрес-маадырлыгы-биле амы-тынын артынга каап, аныяк назынындан элекке чарылган огулус Шувакпут Чечен школаның музейинин сактышы-кын дептеринде кири бижиттинген.

Шии чогаалын сонургаар, хөгжүм херекселдеринге ойнаар, уран чурулга, «Чонардаш», узаныр-чазаныр дээш сонургалыныска аайы-биле школаларны өөредип турар бедик мергежилдиг ёзулуг профессионал артистер, тускай мергежилдиг башкыларын хүндүткел-биле адаар бис: Россияның болгаш Тываның алдарлыг артизи, баштайгы тыва режиссёр Сиин-оол Лакпаевич Оюн; Россияның алдарлыг, Тываның улустуң артизи Анзат Шожал-Доржуевна Куулар; Россияның алдарлыг артизи база Тываның улустуң хөөмейжизи Мөңгүн-оол Дүктенмеевич Ондар; Тываның улустуң артизи, Россия Федерациязының культуразының алдарлыг ажылдакчысы, ыраажы Айдысмаа Сайын-ооловна Көшкендей; Тыва Республиканың өөредилгениң алдарлыг ажылдакчылары Байлаңмаа Тойлуевна Айдын-оол, Надежда Александровна Тиртык-Кара оларны удуртканы талантылыг өөреникчилеривис хоорай, республика, регион чергелиг янзы-бүрү көрүлдөлөргө, конкурстарга шаңналдыг черлерни ап турарынга башкылары-даа, ада-иелер-

даа өөрүп турар.

2019 чылдың апрель айда хоорай чергелиг «Аас-кежиктиг бичии чаштар» деп танцы-сам көрүлдизинге бистиң гимназияның талантылыг 83 уруглары киришкеш, ийиги, үшкү черлерге төлөптүг болганнар: Ылаңгыя

янзы-бүрү конкурс-чыыштарынга киржиринче деткип, методиктиг дузазын көргүзүп, үнелиг аргасүмезин берип чоруур хүндүлүг башкысы, биология эртемниң доктору, Тываның күрүнө университетинин профессору Чечекмаа Түлүш-ооловна Сагды элзэн хөй

«Чечек» (удуртукчузу Аракчаа С.К.), «Угулзалар» (удуртукчузу Самдан С.Э.) танцы-сам каттыжышкыннары эки түнелдиг болган. Республика школаларының аразындан эң-не баштай угаан оюну – шыдырааны непереткеннин база демдегеп каалы. Школага шыдыраа оюнунун тускай программасын тургузуп, «Шыдыраа ойнаарының эге базымнары» деп номну чырыкче үндүреринге белеткзэн улус өөредилгезинин хоочуну Соскур-оол Кыртышпанович Ондарны коллектив кежигүннери сактып арткан.

Чогаалчыларның байлак дылының кижээне төрзэн тыва дылынга хандыкшылын күштөлдирер сорулгалыг «Саянның чаңгызы» литература клувун ачтыкан. Ук клубтун бо чылдарда кылып чорудуп келген солун ужуражылгаларын демдеглээр чугула. 2008 чылдан эгелеп, демир-үжүк шенелдезинге сонургалдыг өөреникчилер, башкылар, харын-даа ада-иелер ол клубта хаара туттунган.

Сураглыг чогаалчылар Даржай Александр Александрович, Куулар Черлик-оол Чашкымаевич, Чооду Кара-Күске Күнзек-ович, Шоюн Александр Саңоолович, Суваң Шаңгыр-оол Монгушович, Донгак Уран Алдын-ооловна, Мария Андреевна Хадаханэ база Эмма Борисовна Цаллагова дээш өскелер-даа клубтун кежигүннери-биле дыка солун хемчеглерге киржип, чогаалга ынак өөреникчилерге ажыктыг сүмелерин берип келген. «Уран сөс» тускай курстун программасын тургузуп, он чыл ишинде бистиң школыска улуг класстың өөреникчилеринге бөлгүмнү эртирип турган Тываның улустуң чогаалчысы К-Э.К. Кудажыны ам-даа чылы-биле сактып чоруур бис.

Демир-үжүк шенелдезин үргүлчүлөп, чогааткан шүлүктөрүн республика солуннарынга парладып чоруур доозукчуларыныс Дензин Шолбана, Тараачы Чингис оларны адап болур. Хөй чылдарда школаның башкыларын эртем-практиктиг конференцияларга, төлөвилелдер камгалаарының

чылдарда бистиң коллектививис-биле сырый харылзаалыг ажылдап келген.

Янзы-бүрү чылдарда тускай курстарны удуртуп, школаларны сонургадып, өөредип турган эртемденнер хөй. Чүлдүм Чап Монгушович, улустуң аас чогаалының болгаш чечен чогаал шинчилекчизи, «Фольклористика» тускай курузун эртирип турган; Доржу Чүргүй-оол Михайлович, филология эртемниң кандидаты, «Төөгү этнография» деп курсту башкылап турган; Самбуу Иргит Уңгүлчечкович, төөгү эртемниң кандидаты, археология талазы-биле солун кичээлдерни эртирип турган.

«Чылдың башкызы» деп доктаамал болуп турар конкурстарга янзы-бүрү чылдарда шаңналдыг черлерге төлөптүг болганнар: эге класс башкылары – Ю.Ш. Март-оол, А-Х.С. Ондар, И.Ш. Монгуш, С.А. Сендажы болгаш оон-даа өскелерни адап болур. Москвага төрзэн дылдар башкыларының аразынга мөөрейге киришкеш, «Башкыларның башкызы» атка төлөптүг болган Ч.А. Сарыгларны база онзалап, демдеглээр апаар.

Гимназияга ажылдавышаан, эртем адын камгалап алган башкылар Иргит Айлана Каадыр-ооловна, Мендот Элпа Эрес-ооловна — школа башкызы кижизидилге сонуургалын улам ханыладып болурун бадыткааннар.

Этнопедагогиканың үндезилекчизи, сураглыг чуваш эртемден-этнограф Волков Геннадий Никандровичинин хөй санныг өөреникчи башкылары болгаш эртемденнер 2008 чылдан эгелеп, эртем-практиктиг конференцияларга дуржулгазын солчуп, улусчу педагогиканың чугула айтырыгларын чугаалажып келген. Оон түнелинде, янзы-бүрү регионнарда келген башкылар-биле деңге бистиң гимназияның башкыларының боттарының дуржулгазынга даянып, кылып турган илеткелдер, мастер-класстарның темаларын көөргө, школавыстың угланышкыны билдине бээр: «Тыва улустуң оюннарын күш-культура кичээлдеринге ажыглаары», «Аваның

өлей ырлары – этнографтыг эртин байлак», «Кижизидилгезинге ада кижинин ролу», «Физика, математика башкылаашкынынга этнопедагогиканың билиглерин ажыглаары», «Аът челдээринин ёзулалы, оон ужу-утказы», «Ат-сураглыг өгбелеринин үлгөр-кижээне аныяк-өскенин кижизидери», «Тыва улустуң күш-ажылчы чаңчылдарын танцы-самга көргүзери. Дүк салыр» санның кижээне», «Бичии класстарга тоолду шиижидип ойнаарының аргалары», «Чыраа кулун» тоолдун кижээне», «Биология болгаш география кичээлдеринге этноэкологтук айтырыглар» дээш оон-даа өске.

Гимназия республиканың өске-даа школалары-биле чогаалдыкчы харылзаалыг, Национал школалар сайзырадыр институттун чорудуп турары үнүүшкүннү семинарларынга идепкейлиг киржип турарын демдеглээр чугула: Чаа-Хөл, Кызыл, Каа-Хем, Улуг-Хем, Бий-Хем кожуннарның чамдык школалары-биле дуржулга солчуп, ажык кичээлдерни, методиктиг шактарны болгаш спортчу эш хуузуңуң хүреш, шыдыраа маргылдааларын эртирери чаңчыл болу берген.

Чогаалдыкчы бөлүктөргө киржилгези-биле гимназиявыстың башкыларының мурнакчы аргадуржулганын чырыткан методиктиг ном-дептерлер бо чылдарда парлаттыгылаан: «Өгбелерниң өндүр өөредии», «Физика-математиктиг эртемнерде этнопедагогиктиг бодалдар», «Биология, долгандыр турар хүрээлел, география өөредилге эртемнеринге улусчу педагогиканың ажыгалы», «Гимназияның ажыл-чорудулганында өөредилге-кижизидилгениң үндезини — улусчу педагогиканы ажыглап турарының дуржулганын», «Ойнавышаан, өөренилиги», «Күрүнениң федералдыг өөредилге стандартын ажыглаарыга методиктиг сүмелер», «Немелде өөредилгениң тускай мергежилдиг башкыларының арга-дуржулгасы». Бо бүгү ажылдарны хоорайнык болгаш республиканың башкылары боттарының ажыл-чорудулганынга ажыглап турар.

Түнөп чугаалаарга, үндезин чонувустуң ажы-төлүн өөредир ыдыктыг хүлээлгевисти бо чылдар иштинде школавыстың башкылар коллективин ада-иелер-биле демнежип, шыдаар шаа-биле ажылдап, өөредилге-кижизидилге ажылынга амгы үениң негелдезинге дүүштүр чаа чүүлдерни ажыглавышаан, келир үеже бүүрелдиг базымнары кылып турар. Чазактың болгаш Тываның өөредилге яамызының чоокку чылдарда салдынган «Чедишкнниң өөреникчи», «Чедишкнниг башкы» деп угланышкына-нын деткивишаан, быжыгып хөгжүүр, дилеп тывышкыныг болгаш чогаалдыкчы өзүлдени чугулааар сорулганы салып, ажылдап турар.

В.Ө. ДӨМҮР-ООЛ, С.Ч. ШУЛУУ-МААДЫР, А.К. ООРЖАК, РФ-тиң ниити өөредилгезинин хүндүлүг, Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажылдакчылары.

Эмчиниң сүмези

ХОЛЕСТЕРИН
ДЕП ЧҮЛ?

Холестеринниң бедий бээриниң чылдагааннары

Таакпылаары — хей таакпылаары багай салдарын чедирер. Арагалаары — доктаамал арага аймаа ижил чоруур кижилерниң холестерини бедир.

Холестеринниң бедик деңгелин канчаар тодарадырыл?

Ооң деңгелин ханның биохимиктиг анализиниң дузазы-биле хемчээр. Ханны алырынга чедир 12 шак иштинде чүнү-даа чивес ужурлуг.

Ханда холестеринниң деңгелин кудуладырда:

Олива үзүн чөмгө ажыглаңар. Бо эки шынарлыг үс. Ол ышкаш канол, арахис үстерин болгаш өске-даа холестеринниң деңгелин кудуладыр аш-чөмни ажыглаарынча сагышты салыңар.

Хей дагаа чуургазы чивеңер. Дагаа чуургазында холестерин хой болуп турар (бир чуургада 275 мг). Бир эвес дагаа чуургазынга ынак болзунарза, неделяда үш дагаа чуургазы чедир кызыра-ры күзенчиг.

Мага-боттуң деңгизинче сагышты салыңар. Холестеринниң деңгели бедэзин тодарадыр чаңгыс кол чүүл ол. Деңзи 0,5 кг улгадыр болза, холестеринниң хемчээли 2 деңгелге бедир.

Хей чимис болгаш ногаалардан чөмгө ажыглаңар. Кат-чимис холестеринни кудуладыр. Чижээ, эртенги чөмгө грейпфрут чартып, ийги эртенги чөмгө яблок, дүштеки чөмгө апельсинниң бир кеззэн чиир болзунарза, холестеринниң деңгелин элзэн кудуладыр болур силер. Морковь, капуста, согуна холестеринни база кудуладыр.

Суланы ажыглаңар. Сула шишкиндизи (чарбазы) холестеринниң деңгелин кудуладыр болганда, оон кылган аш-чөмни чөмгө ажыглаары ажыктыг.

Күш-дамыр сайзырадыр сула шимчээшкннерни кылыңар. Сула шимчээшкннер организмниң ханында үстерни арыглаар. Чүгүрер кижилер бодунуң организмден үстү олутпай амыдыралдыг кижиден 75 хуу дүрген арыглаар.

Инек ээдин өйлей чөмгө ажыглаңар. Бир хүнде 200 граммны чири күзенчиг. Чаңлыг болгаш үзү хей аш-чөмни шеглеңер.

Үстүг эвес сүттү ижерге, кадыңарны быжыглаар. Ол баарга холестерин тыптырын моондактар.

Чесноктан чиңер. Хайындырбаан чиг чесноктун чиңге, ханда хоралыг үстерни эвээжедир.

Кофе ижерин эвээжедир. Кофе ижерге холестеринниң деңгели бедирин эртемденнер тодараткан.

Таакпылаванар. Кижиниң кадыына кончуг хоралыг бо багай чаңчылдан адырлыр.

Мага-бодуңарны суларадыңар! Мага-ботту суларадырда, холестеринниң деңгелин кудуладырынга дузалаар. Уйгузун (8 шак) хандыр удуур.

Терапевт, кардиолог эмчилерниң сүмелзэн эмнерин ижер.

Роза ЧЫЛБАК-ООЛ, Диана СУВАНДИИ, республиканың №1 эмнелгезиниң хан-дамыр төвүнүн кардиолог эмчилери.

"Тайга" станциязының ажыдыышкынындан

СООКТАН КОРТПАС БИС

«Тайга» станциязының кышкы сезонунуң ажыдыышкынында Эне-Сайны кежир кылган чаа көвүрүлгөп хаптывыс. Аңаа чедер автомашина оруунуң харын аштап-арыглаан, дыштаныкчыларга эптиг байдалдарны тургускан болду.

сонуургалын улам оттурган, «Тайга» станциязын сайзырадып, чоннуң дыштанылгасынга эптиг, бурунгаар, чаартылгалыг үзөп-бодалдыг аныяктарны бодунуң талазындан деткиринге беленин илереткен.

Кызылдың мэриязының Культура, спорт болгаш аныяктар

леткелиден, хар-назынындан, эр-кызындан-даа хамаарышпас, чүгө күзөп херек. Киржир күзөлдиг бүрүткеткен командалар база эвээш эвес. Кызыл хоорайдан уруглар садтарының ажылдакчылары эң хей санныг болгаш идепкейлиг киржип турлар» — деп, ол оюндан

болуп турар. Ооң мурнунда дарда бүрүткел ажылын ол «Тайга» станциязынга чоруда гаш маргылдаалар караңгы чедир шөйлүп кээр турган.

Хаак спортунга 10 х эгелээш, улгады берген ханга чедир киришкен. Канда Президентиниң кадетте пузунуң сургуулдары шупту, чаңгыс аай форма-хептерл талазы-биле хей, демниг турлар. Оларның башкызы чугаалаштым: «Училище турганындан бээр чылдың-на кижип турар бис. Хаак спортун чылче сайзырап турар деп тур мен. Киржикчилер көк кижилер бүрүзү хаактаар дер рекселди колдуунда хууда алган. Ол дээр-ле, аңаа сагалдыг, күзөлдиг кижилер-дир оруун эки кылган-дыр. 19 киржип келдвис, 7-ден 11 к чедир, оларның бирээзи кык классчы Настя Ондар. Хаак леткенер тускайлаттыг чөмчөк, маргылдааларга кирж маңаа кээп белеткенип турар. Ам хаак оруу ажыгына бер биске эптиг байдал тургуст доктаамал белеткенип кир бис. Удавас Россия чергели маргылдаазынга база киржир деп, күш-культура башкызы А. Сарым-оол чугаалады.

Хаакка бо удаада Мира Дрова, Шолбан Донгак, Чаяна Гуш, Аюшина Оюн, Айгуль Ч. Светлана Саян-оол, Айдаш Александр Горчинский, Александр Николаев, Шолбан Монгуш тергидзэннер.

Өске оюннарга команда биле бирги черлерни 17 дугаа уруглар сады, 55-ки мото-ад бригада, МУБ «Енисей», «Се бөлүү, олимпийжи курлавы училищези шылгарааннар.

Дыштаныр хүннерде «Тайга» станциязынга барып, агаар тынып, культурулуг дыштаныр күзөлдиглерге хангаар, чуңгулаар херексел хөлезилээр чер, изиг чөм шайлаарак, Кызылдың авто залындан «Тайгага» чедир авто доктаамал аргыжылган чор турар.

Аржана ЧАМЗЫР

Дыштанып келген кижилер машина-балгадын тускай көрдүнген черде чурумнуу кончуг чыскаалдыр тургузупкан. «Тайга» станциязының девискээринде организация, бүдүрүлгө черлериниң ажылдакчылары, өг-бүлелер — ажы-төлүн эдиртипкен басып турлар. Школа-чылар, аныяктар, хоочуннар шупту спортчу аян-шинчилиг кылдыр кеттинген, омак-сергек, каткы-хөгүг, ындазында, байырланчы кончуг болду. Бөлүк бүрүзү киржир дзэн спортчу оюннарынга белеткенип, сүмелешкен чай чок-ла турлар. Ол хүн улус-чон дыштанып келирин билген-даа чүве дег агаар-бойдус база таарымчалыг болду.

Байырлыг ажыдыышкына ТР-ниң Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол чон-биле деңге спортчу оюннарга киржип, чыылганнарның

политиказының департаментизи «Тайга» станциязының кышкы сезонун байырлыг байдалга ажыдып, каяа, кандыг спортчу хемчеглер болурун чыылганнарга тайылбырлап, шөлчүгөштер аайы-биле оюннарны эрттирген.

Бо чылын хаактан өске чаңчылчаан оюннардан аңгыда, «Чандаг хоккей», «Юкигассен», «Санковский биатлон» деп чаа оюннар немешкен. Чоннуң киржилгезиниң дугайында департаментиниң специализи Оюн-оол Куулардан айтырдым: «Шөлдерни аңгы-аңгы оюннар аайы-биле белеткзэн, шөл бүрүзүндө судья, организагылар ажылдап турар. Чаа оюннарның дүрүмнерин, канчаар ойнаарын кичээнгелиг билип ап, дыка сонуургап, ойнап турлар. Бо оюннарның эки чүвези дээр-ле, спортчу бе-

карак салбайн чугаалады.

Кышкы спортчу оюннардан эң кол черни хаак спортун ээлеп турар болбайн аан. Бо чылын хаакка ынактарның оруун октябрь айдан белеткеп эгелзэн ТР-де Хаак федерациязының президентизи Кудес Зайцев дыңнаткан: «Хаак оруун хар чагаанда-ла дескилеп белеткзэн. Колдуунда маңап эртери берге черлерге кичээнгелин угландырып тургаш, дооразын 4-тен 6 метр чедир калбарты кылган. Оон аңгыда, 2018 чылдан ажыглавайн барган турган эрги хаак оруун база дескилеп кылган. Эрткен чылдан эгелеп, хаак маргылдаазынга киржир күзөлдиг улус электронуг сайт таварыштыр баш бурунгаар бүрүткедип алыр апарган. Бо чорук спортчу хемчеглерни үе-шагында эртежик эгелей бээринге дузалыг

«ШЫННЫҢ» почтазындан

КҮДЭЭНИҢ КҮЖҮН КӨӨР...

Бурун шагдан бээр тыва-ларга күдээ биле келин эң күндүктелдиг улус боор чүве. Шаанда оолдар, кыстар «Ой-тулааштап» ойнаар, он бештиң херелдиг айдың дүнелеринде кыттыг чүгүртүп тургаш, тып-чып, ынакшылып чораан.

Амгы үеде оолдар, уругларның кыска класстарга өөренип тургаш-та, бот-боттарын сонуургажып турары чажыт эвес, колдуунда өөрөдиге черлеринге ынакшылды-да бээри база бар. «Ийи боду ынак болза, иези дээр кадай кан-чар, алыс боду ынак болза, адазы ашак канчаар» дижир. Оол биле кыстың чалыы назын үезинде тыпчып алган ынакшылын кым-даа соксадыр арга чок, чырык чер-чарына олар амыдырап-чурттаар курлуг.

Ашак, кадай болуп, өг-бүле-лери — эң өөрүнчүг, уттундурбас байырлал ол болур. Уруг-дарыг-ыг болуру, эң улуг аас-кежик-тир. Бистиң Чыраа-Бажы суурда күдээлер, кензэттер хөй. Оларның чамдыктары күш-ажылдың хоо-чуунары, кырган-ачалар, кырган-аалар. Назылап кырыгже чедир тургун хөгжүлдөзү дээш ак сет-кириг, могаг-шылаг чок ажилдап турганнар.

Оларның аразында күдээлер-де олар биске эң эргим болгаш-тык. Назы-хары дөгүй берген Бо-рис Хомушкун суурда күндүктелдиг-тир. Чоннуң берген шол ады — Кожай-Борис, ону ол атсына берген. Ол өөнүң ишти Раиса

Монгуш-биле өг-бүлө туткаш, ажы-төлдүг, азыраан малдыг аас-кежик-тиг чурттап чорлар. Кожай-Борис Чыраа-Бажы чурттуг кижжи. Оон ыңай база бир күдээ, Айдыс Салчак, шол ады Теве-Шанчар. Спортка, күш-культурага сундулуг боорга, өөреникчилери мындыг чаптанчыг шоланы күндүктел-биле тывысхан. Айдыс Өвүнүн Хандагайты чурт-туг, Чаяна Бады деп чараш уруг-биле өгленип алган, уруг-дарыгыг, найыралдыг өг-бүлө. Ыраккы Тожу чурттуг Адыгжы Чамдыгыр дээрзи Гита Көгелге чаңгыс катап душкаш-ла, чоок доңажы бергеннер. Адыг-жы Павлович Чыраа-Бажының күдээ Культура бажыңында ажил-дап турар, дыка талантылыг күдээ. Оларның ажы-төлү дөр сыңмас. А Эдуард Түлүш деп күдээ Өвүнүн Торгалыг чурттуг, мээң уйнуум Чинчи-биле өг-бүлө туткан. Эрес Ондар деп Сүт-Хөл чурттуг күдээ Аяна-биле өг-бүлө туткаш, амгы үеде Каа-Хемниң Бүрөн-Хем суур-да малчыннап чорлар. Шырап Сонам Кунгуртугдан келген күдээ Уран Бопай-ооловна-биле дыка эки чурттап чоруурлар. Шы-рап Адамбаевич аңаар, балык-таарына сонуургалдыг кижжи.

Өскелерни-даа база демде-геп, айтыры артык эвес. Өвүнүн Солчурдан Эртине Сат Ай-Кат Мөңгүн-ооловна-биле өглөнгөш, эки ажилдап, чурттап турар. Эркин чурттуг күдээ Белек Сок Снежана Орлановна-биле база эки чоруур-лар. Оон ыңай онзалап айтыр күдээ Цэцэн Дэлгэр Моолдун

УВС аймактан келген кижжи бол-гай, Елена Александровна деп Чыраа-Бажы чурттуг кыс-биле өг-бүлө туткан. 2019 чылдың май айда Цэцэн Дэлгэрниң ада-иези, төрөлдери кернин дилеп ап, суурга аалдап келгөш бардылар. Кызыл хоорайга чугаалажып, таныжып алган кудалар-биле бир дөмей, кайгамчык күндүлзечел чон болду.

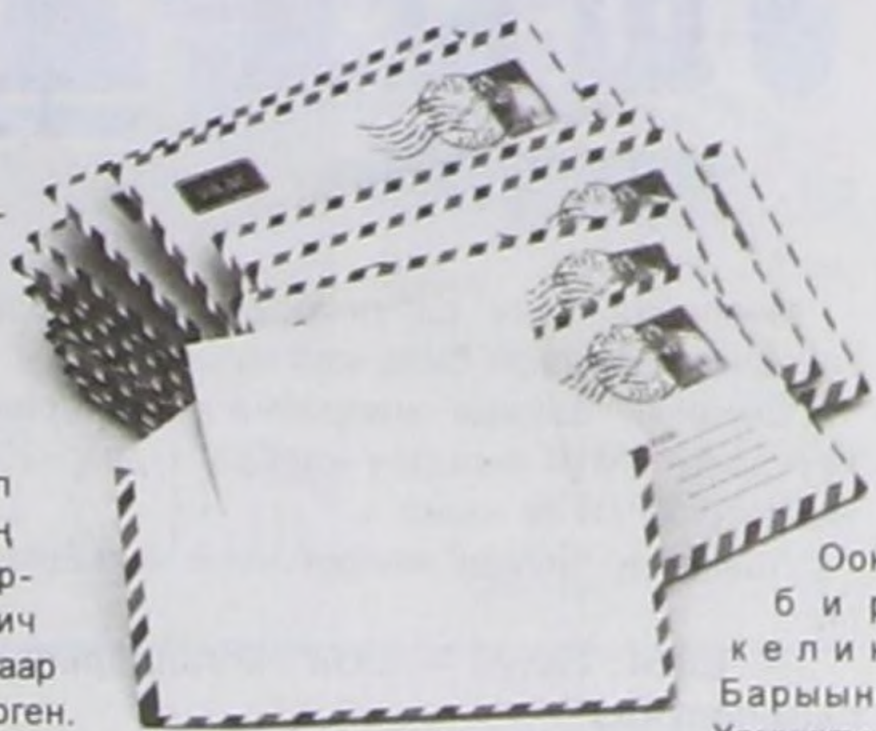
Оон ыңай Бай-Тайга чурттуг күдээвис Анатолий Чанзан Свет-лана Сады-ооловна-биле өг-бүлө-тудуп, эки чурттап турлар, кайызы-даа дээди эртемниг хоочун башкы-лар. Чадаана чурттуг Каадыр Сат, Мөңгүн-Тайгадан Эртине Хертек деп эрес-кежээ күдээлеривис база бар.

Кензэттеривис чараш кыста-рывыс база хөй. «Даш октаан че-ринге чыдар, кыс барган черинге олулар» деп чоннуң мерген сөзү бар. Бистиң Чыраа-Бажы суурнуң эрес эрлери чараш уругларны кайыын-даа эдертип эккелгеннер. Уран-шевер, артындан көөргө ай, хүн херелдиг, өзен каъттан ховар үнөр, өңгүр-чараш чечек дег кыс-тар бистиң суурда келиннер бооп чурттап чорлар. Леңмаа Куулар Барыин-Хемчиктин Эрги-Барлык сумузундан 1960 чылдарның ортаа үезинде келин бооп кел-ген. Шыгыр-оол Кочааевич-би-ле өг-бүлө тутканнар, Леңмаа Аракчааевна амгы үеде сезен харлыг, үр чылдарда уруглар са-дынга эргелекчилеп, тус черниң депутадынга, сумунуң штаттан дашкаар оралакчызы, партия эге

организация-зынга ажил-дап чораан база хөй-ниити ажи-лынга идеп-кейлиг кижип келген. Өөнүң ээзи Шыгыр-оол Кочааевич каш чыл бурунгаар бурганнай берген. Леңмаа Аракчааевна

сезен харлыг-даа болза, ам-даа аныаксыг хевээр. А Бопук-Кара Хомушкун дээрзи Чыраа-Бажының «Бажың-Тей» деп черге чурттап чораан кыдаттарның салгалы. Хомушкунларның орлан-эрес оглу шаанда «Ойтулааш» оюнунуң үезинде Ким-оол Хомушкун Бопук-Кара Лудаевна-биле таныжып алган. Ол хевээр бо үеге чедир аас-кежиктиг, мурнуу эдзэн ажи-төлү, соңгу эдзэн анай, хураганны саза баскан чурттап чоруурлар.

Шүжүк Куулар — Булуң-Терек (амгы Баян-Тала) чурттуг. Борис Куулар-биле өг-бүлө туткан, ийи төлөптиг оолдарның ада-иези, үлөгерлиг, ажил-ишчи өг-бүлө. Шүжүк Орус-ооловна дээди эртем-ниг, арга-дуржулгалыг экономист-бухгалтер. Кууларлар Амир, Тимур деп оолдарын төлөптиг кижилер кылдыр өстүрүп, эртем-билиг-ге чедирип, өглөп-баштап каан. Шүжүк Орус-ооловна Чыраа-Бажы сумузунуң депутадынга чаңгыс эвес удаа сонугутуруп чораан, хөй-ниити ажилының идепкейжизи.

Оон бир келин Барыин-Хемчиктин

Ак сумузундан 1984 чылда Борис Монгуш-биле өглөнгөн. Ам 36 чыл аас-кежиктиг чурттап чорлар. А Нарын суурдан келген келин Галина Донгак 1983 чылда Валентин Донгак-биле өг-бүлө тутканнар.

Суурувуста өске черлер-ден келгөш, өг-бүлө тудуп, бай-шыдалдыг, найыралдыг чурттап чоруур күдээлер, кензэттерге чор-гаарланыр бис. Моон соңгаар-даа суурувуска күдээлер, кензэттер келир болзун деп күзеп каалыңар.

Эзер чазаар дээр болза,
Эңмөк хадың бистиң черде.
Эдержирин күзөтүңер,
Эрес эрлер бистиң суурда.

Хараачага херөглөзө,
Какпак хадың бистиң черде.
Кады чурттаар бодазыңа,
Кайгал кыстар бистиң суурда
— деп оюн-баштак-биле чагаам-ны доостум.

Оолак КАРА-САЛ,
Күш-ажылдың хоочуну,
Чыраа-Бажы сумузу.

ТОЗАННААРЫ ЭГЕЛЭЭНДЕ, ЧҮСТЭЭРИНДЕ ЧҮҮ БООР АА?

Айыттыңган шагның даттыңган кезээ арлып алганда, артканын ажа-ыңа, шынап-ла, чүү боор аа? Самагалдайның №1 школазының 100 харлаарына эдер үе ыя-ла-дыр. А ол үе — орук, программа, кадрлар олгаш материалдыг кежик-етчир, шупту чүве планнат-тыңган, сорулгалар билдин-ир, ажил четчир...

А шаанда ханага лаа азып, вар-суг өзээ солуп, контра-рка одап турунда-ла, караңгы күндүжөр. Башкы бүрүзү-ле ко-лдарын туткаш, дош ояр бал-зын чүктээш, хемче маңаар. Азылгага дежурныйлап хонар ашкы шугум чыскаалын база өрттөп, өөреникчилери-биле дыка кажадан одаар ыяш да-ытлаар. Лампаларның кывар-тыларын долдур кудар. Шко-лачылар-даа, башкылар-даа анактыг аъттарлыг чорааш, ууг-хүнде тайгадан ыяш бе-ткээр. Чүгле 1960 чылдардан бээр хөмүр-даш одаар апарган. 1970 чылдардан бээр телевизор-лор, радиоприемниктер, өске-аа өөрөдиге херекселдери өмөшкөн. Маңаа инженер Ка-а-оол Лапчааның үлүү улуг. 1970-жылдардан бээр 1961 чылда-а доозукчузу ол.

Эркин-Тестиң каш школа-

зының чаңгызынга-даа 1954 чылга чедир дээди эртемниг чаңгыс-даа тыва башкы ажил-дап көрбөөн. Абаканның ийи чылдыг башкы институтун доос-кан ол Салчак Намбар-оол да-раазында чылын Бай-Тайгаже өглөп алгаш чорупкан. Орус база тыва дылдыг ийи башкы кичээлдерни эрттирип, 1956 чылда онгу класс ажиттыңгыже ажилын уламчылаан. Интернат өөреникчилери, сөөлзүредир хоорай школачылары база колхозтарның дүжүт ажаалда-ларынга, хой кыргылдазынга, сакманчылаарынга, буга каза-рынга идепкейлиг кижип кел-геннер. Школаның хову-трактор бригадазы Сайгынга турду. Чыр-галанды школазының саар 30 инектиг сүт фермазы Хайыракан аразында, бир муң хойлуг бри-гадазы (5 өөреникчи кадарар) Шуурмакка турду. Школачылар "Чодураа" совхозтун (директору Шывык Маадыр) бир муң хура-ганын аңгы кадарып турдулар.

1963 чыл. Агар ховузунга 200 гектар кукуруза соокка ал-зыр дей бээр, агроном бодум школа директору Н.Л. Күнчүндөй ийи машина (40 өөреникчи) кижип алгаш, ийи хүн хол-биле кукурузаны кестирдим. Мындаа чаңгыскурсчулар чыылган черге ону Ызыгуур уруу Дензин (Саая)

Бичең Ивановна башкы чугаа-лай берди. Бүгү назынын чүгле пединститутка эрттирген кижжи чүве, ынчалза-даа школазын утпаан.

Самагалдай школазы сарыг шажынның чаштынчыларын-дан чаяаттыңган. Оң баажы-зы ТАРН-ның 1929 чылдың октябрь 10-дан ноябрь 10-га чедир үргүлчүлзөн съездизиниң шиитпирлеринден илдең. Чүгле ол съезд 16 казак баштыңчызын ажилындан дүжүргөш, лама болгаш хам уктуг кижилерни ча-закче чагдатпазын, байларның хөреңгизин хавыраарын, хавы-рган малды директорувус турган Иргит Дыңгыжаа ышкаш яды-ларга үлзэрин чарлаан. Мындыг материалдарның чамдызы — "Школавыс" (2004), "Тываның улус чырыдышкынының хоочун ажилдакчылары" (1970), "Наша Тува" (1987) чижектиг номнар-да бар. Чүү бижикти ажиллап, кандыг дылды өөренип, катап тыва дылче база орус бижикче шилчээнивис-даа ында.

"Хем-Белдирниң Доңмас-Сугга 1911 чылда төрүттүнгөн Салчак Шарави 1931-1932 өөрөдиге чылында Сама-галдайга бирги тыва школа-ны ажадып, уругларны тыва дылынга өөрөдип эгелзэн" дугайында "Тываның улус

чырыдышкынының хоочун ажилдакчылары" деп номунга Красс Байыр-оолович Салчак башкывыс бижзэн. Оон бир акызы Делгер башкы Кызыл-Чыраага, Самагалдайга-даа чурттап чорду.

1932 чылдың февраль 20-деги "Шын" солунда мын-дыг латинчир алфавиттиң үжүктери-биле мынчаар би-жзэн: "Bo Diybdieli Bolca Egim Dondykdi Ordghikacn Ederkes Kuddab Duvaladm". Ону очулду-рага азы тыважыдарга, мынча дзэн болду: "Бо дептерни бол-за эжим Дондуктуң очулгазын эдерткеш, катап тываладым". А "Biyeliygysak" дээр, "Бистиң казак" дээни ол. Моон шынын-ны бо тыва бижикти чогааткан автор Лопсаң-Чинмит ламаның бодунуң бижзэн бо сөстөринден-не илдең. Ынчаар номчуттунуп чорууру чугула.

Эрткен чүс чылдың шко-лачылары номнарны катап-катап номчуп тургаш, экзамен билеттериниң айтырыгларынга харыны оон допчулап бижир. Ындыг конспектини катап-катап номчуур — экзаменге белеткел ол. Номчулга — быжыг билиг-ниң магадылалы. А бис чаа үнген школавыс дээр номувусту ам-даа номчуваан бис. Төөгүвүс ында-ла болгай.

НОМЧУТТУНААЛ!

Эртем-биле эдерикшен,
Эң-не билген чүвем:
Эрткен, амгы, келир шагның
Эртинези — номчуур ном бо:
Номчуул, номчуул,
Номчуттунаал!

Техника хөгжүзө-даа,
Дептеривис салбаалыңар.
Компьютерге хол-даа дегбейн,
Хондур-дүндүр номчуттунаал:
Номчуул, номчуул,
Номчуттунаал!

Интернеттен илип аары —
Идегел чок ирик билиг.
Ижинге киір номчуп аары —
Ийин дакпыр быжыг билиг:
Номчуул, номчуул,
Номчуттунаал!

Улуг кижжи сонуургай бээр,
Уругларга угаан немээр
Кандыг-даа ном көстүр болза,
Катап-катап номчуулуңар:
Номчуул, номчуул,
Номчуттунаал!

«Эртинени черден казар,
Эртемнерни номдан тывар».
Эрикпес бо сөзүвүстүң
Эчизинге чедир номчуул:
Номчуул, номчуул,
Номчуттунаал!

Чооду КАРА-КҮСКЕ,
7 чыл школазының 1954
чылдагы доозукчузу.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

“ШЫН” СОЛУННУҢ 95 ЧЫЛ ОЮНГА ТУРАСКААТКАН “ШЫННЫҢ” БИЙИРИ ЧОГААДЫКЧЫ МӨӨРЕЙ

Мөөрейни “Шын” солуннун редакция колле-
гиязының шиитпири-биле чарлаан.

“Шынның” бийири” мөөрейни эрттиреринин
хуусаазы: 2019 чылдың ноябрь 1-ден -2020
чылдың июль 1-ге чедир.

“Шынның” бийири” мөөрейниң номинацияла-
ры:

— “Шын” солун — сээң салгалдарың са-
лым-чолунда”.

1925-2020 чылдарда “Шын” солунга парлат-
тынган материалдарның маадырларының болгаш
авторларының дугайында шинчилелдиг чүүлдер.

— “Шын” солун — төөгүнүң “көрүнчүү”.

Тывага болган төөгүлүг болуушкуннарны
“Шын” солунга 1925-2020 чылдарда канчаар

чырытканының дугайында эрткен болгаш амгы
үеде билишкннерге үндөзилээн сайгарылгалыг
чүүлдер.

— “Шынның” арыннарында — бистиң үениң
маадырлары”.

(Чүгле “Шын” солуннун бижикчилеринин ара-
зынга)

“Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг” болгаш оон-даа өске
губернатор төлөвилелдеринин киржикчилеринин,
Наадымнар чемпионнарының, күш-ажылга, улус
өөредилгезинге, чоннун кадык камгалалына,
эртем-билигге, шериг болгаш шагдаа албан-
хүлээлгезинге, спортка болгаш культурага дээш
өске-даа ажил-херектерге шылгараан кижилер
дугайында очерктер.

Мөөрейниң негелделери

Мөөрейге кириген материалдарын ав-
торлары “Шынның” бийиринге” деп демдеглээри.
Мөөрейге кириштирер ажилдарны элект-
хевирге парлаар (хемчээли А-4 ама саазы)
арындан хөй эвес, фото-чуруктар 3-тен хөй.
Мөөрейге кирир материалдарны 2020 чыл
июль 1-ге чедир хүлээп алыр.

Редакцияның адреси: 667000 Кызыл х
Красноармейская, 100.

Электроннуг адреси: shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Жюрииниң шиитпири-биле эң эки деп үнө-
чүүлдеринин авторларына “Шын” солун-
чыл ою” онзагай демдектиг шаңналдарны ты-

МӨГЕЙИГ

Бистиң ынак ачавыс, кырган-ачавыс Кара-оол Ан-
дреевич МАСПЫК-ООЛДУ сөөлгү оруунче үдежи-
п, моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген чоок
кижилеривиске, эш-өөрүвүске чүрээвис ханызындан
четтиргенивисти илередип тур бис.

Онза өөрүп четтиришкнниң сөстөрүн Тыва
Республиканың Чазанга болгаш Тыва Республиканың
Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оолга материалдыг
дузаны база автотранспорт хандырылганын чедиргени
дээш илереттивис. Ол ышкаш ТР-ниң Күш-ажыл болгаш
социал политика яамызынга база амы-хууда оралак-
чы сайыт Людмила Шангыровна Тас-оолга, Би-Хем

кожууннун администрациязынга, ИХЯ-ның хоочуну Н.Х.
Анай-оолга болгаш каттай ажилдап чораан эштеринге
база Григорий Чоодуевич Ширшинге, Чимит-Доржу
Байырович Ондарга, Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы
Сагаан-оол Кызыл-оолович Долгарга, Алдын-оол Кан-
гаевич Канзайга, Дандар-оол Кок-Хунаевич Ооржакка,
Валерий Болай-оолович Салчакка, Алдын-оол Сумба-
евич Маадыга улуу-биле четтиргенивисти илереттивис.

Бистиң ачавысты чуртталгазында-даа деткип,
сөөлгү оруунче үдээрде-даа ачы-дузанын чедирген
Владимир Туматович Чемер-оолга улуу-биле четтир-
генивисти илередип тур бис.

Кызыл хоорайның № 9 гимназиязының коллекти-

винге болгаш администрациязынга, орус дыл
литература башкыларынга, профэвилел коми-
теттиргенивисти илереттивис.

Аар-берге үеде бисти деткип, дузанын че-
Сайлыкмаа Салчакковна Комбуга, Рида Алд-
овна Шырапка, Лариса Викторовна Оюнга,
Алдын-ооловна Ондарга, Лариса Оюновна Ою-
төрелдеривис болгаш кудаларывыс М.Х. Дан-С-
Г.А. Дан-Сүрүнге, Н.Д. Монгушка, Н.К.Д. Мо-
Р.С. Шалчимага четтиргенивисти илередип, черг-
мөгөйдивис.

Ханы хүндүткел-биле ажы-төлү
уйнуктар

ИХЯ медээлери

МАЛ ООРУ ТУТТУРГАН

Тээли суурнун полиция сал-
бырынга Кызыл-Даг суурнун 58
харлыг чурттакчызындан, одар-
дан танывазы улус ооң инээн
оорлап аппарган дугайында,
билдиришкнниң кирген.

Инектер кадат чок оъттап
турганын ол чугаалаан. Билди-
ришкнниң ээзи боду ол-ла до-
раан истээш, Кызыл-Даг суурдан
4 километр ырак эвес черде мал
сожкан исти тып алган.

Ук херекке хамаарыштыр РФ-
тиң Кеземче хоойлузунун 158
чүүлүнүн 2 кезээниң «в» пунктузу
эзугаар оорлаашкын, хамаатыга
улуг хемчээлге когаралды чедирге-
ни дээш херекти оттурган.

Оперативтиг истелге хем-
чеглеринин түңнелинде, каразыт-
тырып турар кижини туткан. Моон
мурнунда база оорлаашкын дээш
шииттирип чораан, 34 харлыг ол-ла
суурнун чурттакчызы болган.

Байысаалга үезинде туттурган
кижи оорлап алган бода малды
сожкаш, ээдин Кызыл хоорайның
бир садыына дужаапкаш, оон
кирген акшаны чарып четтиклээнин
өчээн. Истелге үезинде кем-херек
үүлгедикчизинин акшазын, коң эът-
ти сөөртүп чорааны автомашинаны
хавырган.

Кем-херектиң истелгези улам-
чылап турар.

САДЫГЖЫ БОДУ ООРЛААН

Кызыл хоорайның ИХЭ-
же ювелир садыының ээзи,
хуу сайгарлыкчыдан билди-
ришкнниң кирген. Садыгга хы-
налда үезинде, ниити түңү 16
муң рубль өртектиг алдын
илчирбежигештиң читкени бил-
динген.

Кем-херектиң истелгезинин опе-
ративтиг хемчеглеринин үезинде,
ук херекке хамаарылгалыг ол-ла
садыгның садыгжызы, 26 харлыг
Кызыл хоорайның чурттакчызын
илереткен.

Каразыттырып турар кижини, кыл-
ган херээн шын деп өчээн, оорлап
алганы алдын илчирбежигешти
ломбардта 14500 рубльге дужаап-
канын чугаалаан.

Амгы үеде ук херекке хама-
арыштыр истелге ажилдары чоруп
турар.

Каразыттырып турар херээжен
кижиниң кылган чүүлү, РФ-тиң
Кеземче хоойлузунун 160 чүүлү
эзугаар, бодунга холгаарлап алга-
ны азы самчыгдал кылганы дээш
шииткелге онаажып болур.

ҮПТЕКЧИНИ ТУТКАН

Ноябрь 30-де ИХЯ-ның Кызыл хоорайда
эргелелиниң дежурный кезээнге Шагаан-Арыг
хоорайның 24 харлыг херээжен чурттакчызын-
дан ону үптээн дугайында билдиришкнниң кир-
ген. Кызыл хоорайның хөй каът бажыңының
подъездинге, танывазы кижини ооң соталыг теле-
фонун ушта соп алгаш, дезипкенин ол чугаалаан.

Кем-херек үүлгедикчизин ол-ла до-
раан изии-биле тудуп алыры болдунмаан,
халдаан кижиниң даштыкы хевирин ко-
гараан херээжен кижини сактып албаан болган.

Ук херекке хамаарыштыр РФ-тиң Ке-
земче хоойлузунун 161 чүүлүнүн 1 кезээ
эзугаар үптээшкнни дээш херекти оттурган.

Кем-херек истелгезинин үезинде ап чорут-
кан хемчеглеринин түңнелинде, каразыттырып
турар кижини туткан. Оон мурнунда өскениң
эт-хөреңгизин оорлааны дээш, кем-херекке онаа-
жып, ол ышкаш үптээшкнни дээш, чаңгыс эвес
удаа туттуруп турган. Өвүр кожууннун кайда-даа
өөренмейн турар 16 харлыг чурттакчызын туткан.

Назы четпээн оолду хоойлу эзугаар уругларның
эргезин камгалаар төлээниң киржилгези-биле
болгаш ада-иезинин чанынга байысаан соонда,
херекти кылганым шын деп, ол өчээн. Истелге
үезинде каразыттырып турар кижиден оорлаан
телефонну хавыргаш, боттук барымдаалар кыл-
дыр кем-херектиң материалдарына кошкан.

Ук кем-херекти истеп турар үеде, каразыттырып
турар оол хоорайның девискээринге болган ийи
үптээшкнниге база хамаарылгалы илереттинген.

Бирээзи, ноябрь 29-та Кызыл хоорайның ИХЯ-
ның эргелелиниң дежурный кезээнге хоорайның
34 харлыг херээжен чурттакчызы дүнеки үеде

хоорай иштинден солагай талакы эри
чаларынче чорууру-биле автобус докта
машина манап турда, танывазы кижини
чыда, оон сумказын оорлапкаш, дезип
гайында билдиришкнни кириген турга
кага оон документи, дүлгүрле
картазы база акша хавынга 1200 рубль.

Бо херекке хамаарыштыр РФ-тиң
че хоойлузунун 161 чүүлүнүн 1 кезээ
үптээшкнни дээш херекти оттурган.

Байысаалга үезинде каразыттырып тур-
акшаны алгаш, сумканы октапканын чур-
тап алган.

Шак-ла ындыг билдиришкнни полиция
ге ноябрь 28-те Кызыл хоорайның 32
херээжен чурттакчызындан база кирген.
27-де чанып бар чорда, эртип чыткан та
кижи оон сумказын ушта соп алгаш, де
Сумкага документи, банк карталары
6500 рубль чораан. Маңаа хамаарыштыр
Кеземче хоойлузунун 161 чүүлүнүн 1 ке-
гаар херекти оттурган. Үптөкчи бо тавар
база-ла акшазын алгаш, сумканы бодун ол

Херек үүлгедикчизин оолдун хоой-
гаар төлээзин (ада-иези) РФ-тиң Ко-
5.35 чүүлүнүн 1 кезээ эзугаар назы ч-
уругларның ада-иелерин болгаш оларни
лу эзугаар төлээлээн кижилеринин на-
пээн уругларны азыраар, кижизидер, өн-
оларның сонуургалдарын болгаш эргелер
галаар талазы-биле хүлээлгелерин күүс-
турар, азы болур-чогуур деңнелге күүс-
дээш административтиг харысалгага о

Херектиң истелгези уламчылап

ИХЯ-ның парлалга а

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Үндүрүлгениң тиражы: 3

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш
харылзаа яамызы,
Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар
В.Э. Чанзан,
Редактор К.К. Монгуш.
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси:
667000, Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Үндүрүкчү редактор М.О. Ондар —
2-17-91.

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш,
А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.Н. Ма-
чык — 2-17-94

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албаннун Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртү-
кээн. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000, Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туру-
дүүлгезин барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңна-
дээш авторлар боттары харыылаар.
Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда үш катал үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.
Номери парлалгаже дужаганы: график эзугаар — 21 00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонне долгаар.